

**Aholi turmush tarzining umumgeografik qonuniyatlar bilan aloqadorlik
masalasi (Zonallik qonuniyati misolida)**

Amonova Kamola Aminovna

**Buxoro davlat universiteti tabiiy fanlar fakulteti geografiya yo'nalishi 2-kurs
magistrant**

Annotatsiya: Ushbu maqolada aholi turmush tarzining zonallik qonuniyati bilan aloqadorligi haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: Geografik zona, geografik mintaqa, qonuniyat, iqlim mintaqalari, tabiat zonolari, A.Gumboldt, V.V.Dokuchayev, L.S.Berg, A.A.Grigorev, A.M.Ryabchikov.

Fan va texnika taraqqiyoti tufayli insoniyat tabiat va jamiyatga tegishli son-sanoqsiz qonun hamda qonuniyatlarni kashf qildi, yaratdiki, ular bugungi kunda tabiatdan foydalanish va ijtimoiy hayotni oqilona tashkil qilish uchun nazariy asos bo'lib xizmat qilib kelmoqda. "Qonun- muayyan shart-sharoitda voqealar rivojining xarakteri va yo'nalishini belgilaydigan, ma'lum bir qat'iy natijani taqazo etadigan obyektiv dunyodagi narsa va hodisalarning muhim, zaruriy, nisbiy munosabatlardir "(Тулєнов 2000 33- бет). Qonunlar mazmuniga ko'ra eng umumiy, umumiy va xususiy qonunlarga ajratiladi. Tabiat qonunlari tabiat rivojlanishi, ijtimoiy qonunlar esa jamiyat rivojlanishini boshqaradi, degan qat'iy xulosalar bor. Tabiat qonunlari ichki kuch- qudratga, hukmga ega bo'lib, butun borliqqa (tabiiy, insoniy, ijtimoiy, ma'naviy) o'zining ta'sirini o'tkazib turadi. tabiiy qonunlar sekinlik bilan o'zgaradi va takrorlanish xususiyatiga ega. Jamiyat qonunlari esa insonlar tomonidan bajarilgandagina kuchga ega bo'ladi. Vaqt fikrlarni yemiradi, tabiat qonunlarni tasdiqlaydi, degan hikmat bor. Tabiat qonunlari orasida umumgeografik qonuniyatlar kundalik hayot uchun alohida o'rin tutadi. Bunday qonunlarga geografik qobiq (geosfera) ning birbutunligi (ba'zi adabiyotlarda birligiva bir butunligi deb tilga olinadi), hududiy tabaqalanish, davriylik, zonallik, azonallik, sektorlik (meridional zonallik), ro'paralilik va ro'parasizlik kabilar kiradi. Umumgeografik qonuniyatlarni har bir geograf tatqiqotchi bilishi zarur. Narsa va hodisalar o'rtasida modda va energiya almanishinuvi tufayli umumiy aloqadorlik qonuniyati namoyon bo'ladi. Akademik S.v.Kalesnik mazkur ikki qonunni, ya'ni rivojlanish va narsa, hodisalarning umumiy aloqadorligi qonunlarni falsafiy- dialektik qonunlar toifasiga kiradi. Ular geografiyada yerning landshaft qobig'ini (geografik qobiqni) rivojlanishi va bir butunligida xususiy qonunlar sifatida namoyon bo'ladi, deb ta'kidlaydi(1979, 57- bet). yuqorida qayd

qilinganidek harakat, o'zaro aloqadorlik rivojlanish tufayli birbutunlik ta'minlanadi. Shu boisdan ham geografik qobiqning birbutunligi qonunni ushbu jarayonlarning yakuniy ifodasidir. Bu borada borliqning dastavval birbutun bo'lganligi haqidagi g'oyalardan xabardor bo'lish maqsadga muvofiq. Olamning paydo bo'lish haqida fikrlar ko'p. Lekin ilmiy jamoatchilik orasida ommalashib ketgan g'oylarga ko'ra koinot bundan 12-15 milliard. Yil muqaddam, o'ta zich holda bo'lgan. To'ng'ich materiyaning portlashidan paydo bo'lgan("Katta portlash nazariyasi") bo'lib, hozirgacha kengayib bormoqda. Tabiiy geografiyadagi ta'limotlar guruhiga geografik qobiq to'g'risidagi, geografik zonallik, geografik landshaft va tabiiy- hududiy kompleks (majmua)lar to'g'risidagi ta'limotlarni kiritish maqsadga muvofiq. Tabiiy geografiyada zonallik to'g'risidagi ta'limot katta ilmiy ahamiyatga ega.

Geografik zonallik to'g'risidagi ta'limot geografiya fanlaridagi eng batafsil ishlab chiqilgan ta'limotlardan biri hisoblanadi. Buni u geograflar tomonidan eng erta kashf qilingan qonuniyatlardan birini aks ettirishi, shuningdek, ushbu ta'limot butun tabiiy geograflarning negizini tashkil etish orqali tushuntirish mumkin.

Tabiat zonallik geografiyadagi ilk qonuniyatlardan biridir. Tabiat mintaqalarining va zonallikning mavjudligini grek olimlaridan biri eramizgacha bo'lgan V asrdayoq Gerodot (485-425—y mil.av.) va Evdoniks (400-347-y mil.avv.) aniqlashgan. Ular yer yuzasida beshta zonani ajratishgan: tropil, ikkita mo'tadil va ikkita qutbiy. Rimlik faylasuf va geograf Posidoniy mil.avv. II-I asrlarda (mil.av. 135-51-y) iqlimi, o'simligi, gidrografiyasi va aholining xo'jalik faoliyatiga qarab bir qancha zonalarini ajratadi. So'ngra XIX asrning birinchi yarmida bu ta'limotning rivojlanishiga Aleksandr Gumboldt katta hissa qo'shdi. U o'simlik va hayvonot dunyosini iqlim bilan bog'liqlikda kuzatdi va balandlik mintaqalanishi hodisasini kashf etdi. Zonallik to'g'risidagi ta'limot V.V.Dokuchayev ishlariga asoslanadi. V.V.Dokuchayev 1899-yili "К учению о зонах природыю горизонтальные и вертикальные почвенные зоны" nomli risolasini chop etadi. Mazkur risolada zonallik qonuni asoslab beriladi. Zonallikni o'rganish bo'yicha A.A.Grigoryev juda muhim nazariy ishlarni amalga oshirdi. F.N.Milkov (1990-y) tarkibli va landshaft zonalligini amalga oshirdi.

Har bir iqlim mintaqasida namlik va issiqlikni notekis taqsimlanishi natijasida qator tabiat zonolari vujudga keladi.

T/r	Iqlim mintaqalari	Tabiat zonolari
1	Ekvatorial	1. Nam ekvatorial o'rmonlar

		2. bargini to'kuvchi domiy yashil o'rmonlar
2.	Subekvtorial	1. subekvtorial musson-aralash o'rmonlar 2. savvana va siyrak o'rmonlar
3.	Tropik	1. siyrak va quruq o'rmonlar va savvanalar zona 2. chala cho'l zonasi 3. cho'l zonasi
4.	Subtropik	1. doimiy yashil o'rmonlar va butalar 2. aralash musson o'rmonlar 3. o'rmon dasht zonasi 4. dasht zonasi 5. chala cho'l 6. cho'l zonasi
5.	Mo'tadil	1. o'rmon dasht zonasi 2. dasht zonasi 3. chala cho'l zonasi 4. cho'l zonasi
6.	Subarktika va Subantarktika	1. tundra 2. o'rmon tundra 3. okean o'tloq zonasi

Geografik zonallik ta'limoti haqida V.V.Dokuchayevning hissasi Zonallik to'g'risidagi ta'limot V.V.Dokuchayev ishlariga asoslanadi. V.V.Dokuchayev 1899-yili “ К учению о зонах природыю горизонтальные и вертикальные почвенные зоны” nomli risolasini chop etadi. Mazkur risolada zonallik qonuni asoslab beriladi. Aslida geolog sifatida tabiatni o'rganishga bel bog'lagan. V.Dokuchayev tuproqlarning tabiiy qismi bo'lgan komponentlar o'rtasidagi bog'lanishga e'tibor beradi. Pirovard natijada tuproqning tabiiy- tarixiy xosila ekanligini kashf qiladi va tuproqshunoslik faniga asos solindi. U tabiatdagi jonsiz va jonli komponent o'rtasidagi bog'lanish va qonuniy o'zaro ta'sirlar tabiatshunoslikning eng a'lo va oliy jozibadorligini tashkil qiladi, deb baholanadi. Tabiatga kompleks yondashuv, ya'ni, har bir komponent- bir butunligining bir qismi, deb qarash V.V.Dokuchayev maktabining ilmiy usuli bo'lgan. (Jekulin, 1989, 112-bet). Shu bois bo'lsa kerak gidrologlar P.S.Kuzin, V.I.Babkin (1979,

taniqli tabiiy geograf F.N.Milkov 1981, V.V.Dokuchayevning geografik muhit bir butunligi qonunini kashf qilgan olim sifatida tan oladilar. Adolat nuqtai nazaridan qaraganda geografik qobiqning bir butunligi dala tatqiqodchisi, stixiyali materialist V.V.Dokuchayev tomonidan kashf qilingan tuproqshunoslik fani asosida amalga isbotlangan, desak to'g'ri bo'ladi, (lekin tabiat borliq) ning birbutunligi faylasuf mutaffakirlar tomonidan bir necha asrlar muqaddam qayd qilinganligi tan olish joiz. 1892-yilda V.V.Dokuchayevning yana bir mashhur asari "Наши степи прежде и теперь" nomi bilan nshr etiladi. Bu asarlarda Rossiyaing dasht zonasi birbutun tabiiy kompleks sifatida qaralgandi. Unda olim tabiatda doimo bir jism, kuch, qoidasini boshqalari bilan o'zaro ta'sirlari mavjudligini qayd etar ekan, bu o'zaro ta'sirlar vaqt o'tishi bilan o'zgarishi mumkinligini ham eslatib qo'yadi. Olimning ushbu asari lanshaftlarni tatqiq qilishning yorqin namunasi hisoblanadi. Unda dashtlar tabiati undan tashqari rivojlanishini uning alohida qismlarini o'zaro yaqin aloqadorlikda tahlil qilish asosida inson faoliyatini hisobga olgan holda dashtni qurg'oqchillashuvi va uning tuproqlarini hosildorligining yonlashuviga olib keladigan sabablarini chuqur tahlil qilib bergandi. Bundan tashqari, olim dashtning suv rejimini yaxshilash bo'yicha qilinadigan tadbirlar dasturini ham bergandi. V.V.Dokuchayevning "1898-1900-yillarda e'lon qilingan maqolalarida uning tabiat zonalari haqidagi ta'limoti bayon qilinadigan bo'lib, ulardan birida (1898y) olim:(shu vatqgacha asosan alohida jismlar, ya'ni minerallar, tog' jinslari, o'simlik va hayvonot hamda turli hodisalar ya'ni vulkanizm, suv, yer, havo o'rganilganligi va bunda ajoyib natijalarga erishilganligi ma'lum. Ammo kuchlar, jismlar va hodisalar o'rtasida jonsiz va jonli tabiat o'rtasida, bir tomondan o'simlik, hayvonot va mineral olam, ikkinchi tomondan esa inson, uning turmush va hatto ichki olami o'rtasida mavjud bo'lgan doimo va hamda genetik, qonuniy aloqalar o'rganilmadi. Vaholanki, aynan va shu o'zaro munosabatlar anashu qonuniy o'zaro ta'sirlar tabiatnibilishining mohiyatini haqiqiy naturfilosofiyaning yadrosini, tabiatshunoslikning eng yaxshi va oliy jozibasini tashkil qiladi" degan mulohazalarini bildirgandi. (asarlar, 6- tom, M.,-L.,1951, 398-399-b.).

Shu asarning boshqa bir sahifasini V.V.Dokuchayev o'sha paytlardagi geografiya fanining axvolidan kelib chiqqan xolda bu fan haqidagi ko'p ham ijobiy fikrda bo'lmaganligini bildirib, " geografiya har tomonga tarvaqaylab ketmoqda" degandi va jonli va jonsiz tabiatning barcha komponentlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar va o'zaro ta'sirlar hamda ularni bog'liqlikda rivojlanishi qonunlari haqidagi yangi bir fanni yaratish to'g'risida bir qarorga kelgandi. Shu ma'noda u quyidagi jummalarni qayd etib qo'ygandi. "ma'lumki, keyingi paytlarda hozirgi zamon tabiatshunosligida eng ajoyib fanlardan birining shakllanishi ro'y-rost sezilib

bormoqda. Bu aynan jonli va jonsiz tabiat o'rtasida hamda a) yer yuzidagi tog' jinslari, b) yer yuzasi past-balandligi, c) tuproqlari, d) yer ustki va osti suvlari e) mamlakat iqlimi, y) o'simligi, j) hayvonot organizmlari va tabiat "gultojisi" inson o'rtasida mavud bo'lgan ko'p va murakkab turli munosabatlar, o'zaro ta'sirlar, shuningdek ularning asriy o'zgarishlarini boshqaruvchi qonunlar haqidagi ta'limotdir".

Ana shu yangi fanning ayrim xususiyatlari olimning ikkita kichik maqolalarida aks ettirilgandi. (1898, 1899). Ushbu maqolalar mazmunidan gap tabiat zonalar haqidagi ta'limot to'g'risida borganini anglash qiyin emas edi. Dokuchayevning maqolalarini geografiya uchun qanchalik ahamiyatli ekanini keyinchalik L.S.Berg (1931, 1939), I.P.Gerasimov (1946), B.B.Polinov (1949) kabi taniqli olimlar o'z asarlarida ko'rsatib o'tgandir.

Yuqorida keltirilgan jumladan ko'rinib turibdiki, V.V.Dokuchayevning o'zi tasavvur qilgan va nomi hali noma'lum bo'lgan yangi fanning o'zagi tabiat zonalar haqidagi ta'limot bo'lishi kerak edi. Agar biz tabiat zonalarini geografik komplekslar sifatida qaraydigan bo'lsak, u holda V.V.Dokuchayev bu yangi fanning tadqiqot obyektini ham belgilab qo'ygan bo'ladi.

Geografiya fan tarixidan ozmi-ko'pmi so'z yuritadigan geograf olimlarning aksariyati yuqorida qayd etilgan mulohazalar asosida V.V.Dokuchayevni yangi tabiiy geografyaning shu jumladan, lanshaftshunoslikning asoschisi, degan xulosaga kelganlar. Masalan, XX asr birinchi yarmidagi eng nufuzli rus geograflardan biri bo'lmish L.S.Berg V.V.Dokuchayevning zonalar haqidagi ta'limotiga oid fikr bildirar ekan, " haqiqiy geografik hisoblangan bu zonalar to'g'risidagi ta'limot birinchi marotaba V.V.Dokuchayev tomonidan belgilangan. Shuning uchun biz haqqoniylik bilan buyuk tuproqshunosni hozirgi zamon geografiyasi deb ataymiz" deb yozgandi (1950). Shu ma'noda taniqli lanshaftshunos N.A.Solnsev ham: "V.V.Dokuchayevning fanimiz oldidagi eng buyuk xizmati bizning landshaftshunosligimizning tub asoslarini, ya'ni fundamentini yaratdi" – degan fikrni bildirdi (1948, 59 b).

V.V.Dokuchayevning tabiiy jism – tuproqqa nisbatan o'ziga xos qarashlarini qisqacha qilib shunday ifodalash mumkin, ya'ni tuproq – ona jins, relyef, iqlim, o'simlik va jonzot kabi tabiatning barcha komponentlarining o'zaro ta'sir va aloqadorligining xosilasidir. V.V.Dokuchayevning keyingi kengroq geografik umumlashtirishlari uchun tuproq dastlabki pog'ona bo'lib hisoblanadi.

Biroz keyinroq, 1879 yilda esa birinchi marotaba tuproq tasnifini ma'lum qilgandi va unda tuproqlarning to'rt bo'limini ajratgandi: bo'z tuproq, qora, kashtan va qizg'ishroq sho'rxok tuproqlar. Ushbu tuproqlar tasnifini muallif 1886 yilda yanada takomillashtirib, unga qo'ng'ir sho'rtob tuproqlar bo'limini qo'shgandi. Natijada ushbu

tasnifda birinchi marotaba tuproq zonalari geografik zonalar bilan mos kelishi aniqlangan. Shunday qilib V.V.Dokuchayev yer yuzida beshta “tabiiy – tarixiy” zona ajratgan edi. Bu zonalar Shimoliy yarimsharga xos bo’lib, Janubiy yarim sharda ham shuncha zona mavjudligi aytilgan. Bu geografik zonalar olim tomonidan keyin yana, 1898 yilda mukammallashtirilib, Shimoliy yarim sharda asosan Rossiya hududida oltita zona ajratilgandi. Bular: tundra, tayga (yoki podzol tuproq), qora tuproqlik dasht, sho’rtoblik qo’ng’ir, areal hamda laterik zonalar edi. (asarlar 6 tom 387 b).

V.V.Dokuchayevning tog’lik o’lkalarda tabiat zonalarining hosil qilishi boshqacharoq ekanligini, ya’ni balandlik bilan bo’g’liq ekanligini, chunonchi Kavkazdagi tabiiy- tarixiy zonalar tekisliklardagi kabi shimoldan janubga tomon emas, balki pastdan yuqoriga tomon almashinib borishini yozgan (asarlar 331 b).

Shunday qilib, Dokuchayev geografik zonallikni umumiy qonun darajasiga olib chiqdi. buni olimning o’zi shunday ifodalagandi: “Yerni sharsimonligi, uni o’z o’qi atrofida aylanishi, planetamizning Quyoshga nisbatan ma’lum joylashganligi tufayli butun Yer shari ma’lum mintaqalarga: ekvatorial, tropik yoni, mo’tadil va qutbiy mintaqalarga bo’linadi. Ushbu kengliklar bo’ylab zonal joylashgan hududlarga mos holda iqlim, o’simlik, hayvonot olami, qisman minerallar olami ekvatordan shimoliy va janubiy qutblarga tomon ma’lum tartibda o’zgaradi” (382b).

Geografik zonallik qonunini aniqlanishi va keyinchalik rivojlantirilishida V.V.Dokuchayevning shogirdlari, u yaratgan ilmiy maktab namoyondalarning o’z asarlarida tabiat komponentlarining barchasi o’rtasidagi yaqin aloqadorlikni yoritib berilishi ham ahamiyatli bo’lgan. Masalan, N.M.Sibirsev (1898) tomonidan Rossiya va Yer shari tuproq zonalari sxemasini ishlab chiqilishi yoki G.N.Visotiskiyning (1899) Rossiyaning Yevropa qismi iqlim, o’simlik va gruntlarning sho’rlanganligi o’rtasidagi o’zaro aloqadorliklarni tahlili asosida tuproq zonalarini ajratganligi kabi.

V.V.Dokuchayevning ilmiy faoliyati va asarlarining tabiiy geografiyani fan sifatida shakllanishidagi ahamiyati haqida so’z borganda aytilishi lozim bo’lgan holatlardan biri u ilgari surgan g’oyalarni ayrimlari undan avval ham fanda ma’lum edi. Masalan, tabiatni bir butunligi, tabiatning jonli va jonsiz qismlari o’rtasidagi doimiy o’zaro ta’sirlar, tekisliklarda shimoldan janubga tomon iqlim, o’simlik, hayvonot kabilarning o’zgarib borishi masalalarida V.V.Dokuchayev asarlaridan oldinroq paydo bo’lgan, Humboldt, E.A.Eversman (1794-1860), K.F.Rule (1814-1858),N.A.Seversov (1827-1885) kabilarning asarlarini ham unutmash lozim.

Geografik zonallikning tabiatga ta’siri. Har bir geografik mintaqa doirasida o’ziga xos tabiiy zonalar tizimi mavjud. Zonalarning vujudga kelishida mintaqalar doirasidagi issiqlik va namlikning o’zaro nisbati asosiy omil hisoblanadi. Geografik

zonalar asosan geografik kengliklar bo'yicha cho'zilgan. Lekin ularning chegarasi, kengligi, yo'nalishi ayni hududlarning relyefi, havo oqimlari va okeanlardan uzoq yaqinligiga bog'liq holda o'zgaradi, natijada zonalarining shimoliy va janubiy chegaralari geografik kengliklarga to'liq mos tushmaydi. Geografik zonalar ham juda murakkab mohiyatga ega. Shu boisdan ularning soni, ichki tuzilishi, nomlanishi haqida tadqiqotchilar o'rtasida yakdillik yo'q (Neklyukova, 1975; Milkov, 1990). Akademik Kalesnik quyosh radiatsiyaning Yer betida notekis taqsimlanishi geografik mintaqa va zonalarini shakllanishining asosiy poydevori deb hisoblaydi (1979, 91 b). olim geografik zonallikning tarkibiy qismlarini hisoblangan komponentlarning jumladan, Yer betide issiqlikning taqsimlanishi, atmosfera yog'inlari va bug'lanish, Yerning iqlimiy zonalarini, gidrologik jarayonlar, geokimyoviy zonalar, tuproq hosil bo'lish jarayonlari, o'simlik tiplari, litogenez (tog' jinslarining kelib chishi), ekzogen relyefning shakllanishi jarayonlarining ham (jami to'qqizta) zonal ahamiyatga ega ekanligini isbotlaydi. (1970, 91-118).

Taniqli tabiiy geograf F.N.Milkov S.V.Kalesnikning bu boradagi fikrlarini rivojlantirgan holda hayvonot dunyosining ham zonal xususiyatlarini asoslaydi. Ularning o'simlik dunyosini ham zonal xususiyatlarini asoslaydi. Ularning o'simlik dunyosi bilan chambarchas bog'langanligini va bir butun biom hosil qilganligini qayd qiladi(1990, 239b). yuqorida qayd qilinganidek geografik zonalar o'ziga xos paleogeografik tarix, murakkab hududiy tarkib, biologik xilma-xillikka ega. Bular orasida ekvatorial zona o'zining qadimiyligi, biologik turlar va biomahsuldorlikka boyligi bilan ajralib turadi.

Geografik zonalar doirasida bitta landshaft tipi asosiy maydonni egallaydi. Bundan tashqari joylarning relyefi (topografiyasi), litologiyasi, gidrologik kabi omillar tufayli ushbu zonaga bevosita xos bo'lmagan landshaft tiplari ham kuzatiladi. Masalan, tayga zonasida botqoq, dasht zonasida o'rmon yo'laklari, cho'l zonasida to'qayzorlarni bo'lishi intrazonallandschaftlar (F.N.Milkov (1990) bo'yicha esa ,ekstrazonal landschaftlar) shular jumlasidandir.

Bundan tashqari zonallikning davriy qonuniyati ham mavjud, ya'ni bir-biriga o'xshash landshaft zonalarining qutblardan ekvatorga tomon geografik mintaqalarda takrorlanishi kuzatiladi. Mazkur qonun 1956-yilda A.A.Grigoryev va M.I.Budiko tomonidan kashf qilingan. Olimlar mintaqalardagi qurg'oqchilikning radiatsion indeksi (issiqlik va namlikning o'zaro nisbatini, aniqrog'i radiatsiya balansining yillik yog'inlarni bug'latishga sarf bo'lgan issiqlik miqdoriga nisbati) asosida biomassa miqdorini qutblardan ekvatorga tomon qonuniy takrorlanishini aniqlaydilar. Shunga ko'ra qurg'oqchilikning radiatsion indeksi ko'rsatkichi 1 ga yaqin bo'lgan yerlar

(o'rmon) da biologic mahsuldorlik (biomassa) eng yuqori, 3 dan yuqori bo'lgan yerlar (cho'l) da esa eng kam bo'ladi. Mazkur o'zgarishlar qutblardan ekvatorga tomon uch marta takrorlanadi. Masalan, mo'tadil, subtropik, ekvatorial mintaqalardagi o'rmonlar yoki mo'tadil, subtropik, tropic mintaqalardagi cho'llar zonasi kabilar zonallikning davriy takrorlanish qonunining amalda namoyon bo'lishidir

Geografik zonallikning aholi turmush tarzining farqlanishi, har bir geografik zona bir butun geografik tizim bo'lib, o'z- o'zini tiklash, yashash va rivojlanish imkoniyati va kuchiga ega bo'lgan landshaftlar majmuidir. Mazkur geografik zonalar insonning yashashi va ijtimoiy faoliyati uchun tabiiy sharoit geologik davrlar davomida qay darajada o'zgarib kelayotgan bo'lmasin, o'simlik va hayvonot dunyosi unga moslashib yashab, takomillashib kelgan. Bundan tashqari har bir geografik zona doirasida endemik (mahalliy) turlar paydo bo'lgan. Tabiat rivojlanishining keyingi davrida uning eng oliy mahsuli bo'lgan inson ham moslashuv (adaptatsiya) tamoyili asosida Yer yuzidagi zonalarini ekvatoridan shimolga tomon o'zlashtirib, har zonaga xos bo'lgan antropogen landshaftlar yaratishga erishganlar. Taniqli tarixchi, sharq xalqlari etnogenezi bilimdoni L.Gumilov (buyuk rus shoirlari A.A.Axtamova va N.S.Gumilovlarning farzandi) etnoslarning (qavm,urug'lar) kelib chiqishini ayni hudud, mintaqaning tabiiy sharoiti bilan bog'liqligini qayd qiladi va etnologiyani geografiya fanlari tizimiga mansub deb hisoblaydi (1988, 3 bet).

Xalqlarning kiyinishi, urf-odat, marosimlari va ma'naviy madaniyatida (musiqa, folklore, qo'shiq, o'yinlari) ham zonallik xususiyatlari yaqqol sezilib turadi. Masalan, geografik nomlar (toponimlarda) ham zonallik ma'lum darajada o'z ifodasini topgan. Ulug' alloma Beriniy o'zining "Hindiston" asarida hind zaminida yashivchi qabila va elatlar tili, urf-odatlari, turmush tarsi udumlarining xilma-xilligiga geografik muhitning ta'siri katta bo'lganligini qayd qiladi (G'oyibov, 2008, 29b).

Til hamma vaqt o'zida o'z mamlakati muhiti ifodalaydi", deb yozgan edi, nemis mutafakkiri I.Gyote (1749-1832). Zonallik ko'rinishlari, jumladan urf-odat, kiyinishi, barcha turmush muhiti bilan zonal xususiyatga eg. Uy- hayvonlari, madaniy o'simliklar, uy-joy qurilishlari, taom, ichimlik suvlar ham zonaldir", deb qayd qilgan edi(Babayev, Freykin, 1977, 189 b).

Cho'l zonasida joylashgan mamlakatlarda, ayniqsa Saudiya Arabistonida oq kiyinish, mamlakatning ramzi sifatida cho'l zonasidan nishonadir. Islom dini bilan bog'liq bo'lgan ayrim amal va marosimlarda ham cho'l zonasi mohiyati o'z aksini topgan. Qo'y terisi va junidan tikiladigan turkman telpagining cho'l chorvadorlarini quyoshning o'tkir nurlari va issiqligidan himoya qilishi va tanada qulay mikroiklimiy sharoit yaratishi bor haqiqatdir. Cho'l zonasining chorvachiligi asosan qo'ychilik bilan

shug'ullanadi. Shuning uchun ham ovqatlarining eng mashhuri Kabob (bu qo'zichoq, piyoz va tuxum bilan tayyorlangan Saudiya Arabistoni oshxonasining eng taniqli taomidir). Hattoki raqslarida ham madaniyatdidan kelib chiqqan holda raqsga tushushadi. Masalan, Qilich raqsi- ushbu raqs Ardah milliy raqsi deb nomlanadi. Davul va she'riy qo'shiqlar maromiga yetkazilib ijro qilinadi. Qilich ko'targan odamlar ikki qator bo'lib raqsga tushushadi. Saudiya Arabistonliklar ot va tuya poygasini yaxshi ko'rishadi. Chunki sahrolarda transport sifatida ot va tuyadan foydalashadi. Cho'l zonasida inson tomonidan qay darajada qo'lbola, ya'ni antropogen landshaftlar yaratilgan bo'lmasin ular cho'l zonasi ta'siri hukmi ostida bo'ladi. Mabodo antropogen landshaftlar inson tomonidan boshqarilmay o'z holiga tashlab qo'yilsa ular asliga qaytadi, ya'ni cho'l landshaftlariga aylanadi. Masalan, o'rmon zonasida inson tomonidan kesilgan joylarda bir necha yillardan so'ng yana asliga yaqin o'rmonlarning paydo bo'lishidir. Geografik zonallik qonuni iqtisodiy geografiyaning fundamental tushunchasi bo'lgan mehnat taqsimotida ham, ayniqsa qishloq xo'jaligida o'z aksini topgandir. Bug'uchilik, yilqichilik, qorako'lchilik, qoramolchilik yoki zig'irchilik, bug'doykorlik, paxtachilik, sholikorlik kabi qishloq xo'jalik tarmoqlarida ham zonallikni kuzatish mumkin.

Zonallik qonuni Yer yuzasining barcha qismlariga tegishli bo'lgan universal mohiyatga ega. Zonallik- geografik qonunlarning qonunidir. Tabiiy kuch-qudrat va hukmga ega bo'lgan zonallik qonuni ijtimoiy-iqtisodiy hayotning hamma jabhalarida inobatga olinmog'i lozim. Aks holda tabiat bilan inson munosabatlari ziddiyatli bo'ladi va kutilgan natijalarga erishib bo'lmaydi. Masalan, yaqin o'tmishda O'zbekistonning cho'l zonasida joylashgan viloyatlarni g'o'zani plyonka ostida ekish, sanoatbop o'rmonzorlar tashkil etish (1994), kaliforniya teragi, gollandiya kartoskani ommalashtirish bo'yicha hukumat qarorlari va ko'rsatmalari ishlab chiqilgan edi. Afsuski, viloyatlarda bu borada qilingan say-harakatlar, sarf qilingan xarajatlar o'zini oqlamadi. Kelgusida xorijiy mamlakatlardan keltiriladigan o'simlik va hayvonot turlari hamda zotlari, qat'iy ilmiy tajriba yakunlari asosida amalga oshirilmog'i lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. Nazarov I.Q., Halimova G.S., Geografiya fanining metodologik asoslari. Buxoro: "Durdona nashriyoti" – 2021.
2. Бабаев А.Г., Фрейкин З.Г Пусткни СССР: вчера, сегодня, завтра. Москва, "Мысль", 1977. -352с
3. Фойибов Н. Донишманд. Тошкент, "Ўзбекистон", 2008. -64 б

4. Гумилов Л Этнос в ландшафтах. Человек и природа. №8.Москва, “Знание”,96 с
5. Неклюкова Н.П. Общье землеведение. Издание 2-е дополненное. Москва: “Просвеёение”, 1975. 224с
6. Toshov X.R., Tabiiy geografiya tarixi va ba'zi nazariy masalalar Buxoro: “Durdona nashriyoti” -2021.
7. Vahobov H., Abdunazarova O'., Zaynutdinov A., Yusupov N., Umumiy yer bilimi Toshkent- 2005
8. Тошев Х.Р., Табий география тарихи ва баъзи назарий масалалари. Бухоро: “ Дурдона нашриёти”- 2021
9. Калесник С.В. Общие географические закономерности Земли. – Москва: Издательство “Мысль”, 1790.-285 с
10. Internet ma'lumotlari.

